

УДК 1:316.3

Громадянські компетентності як інструмент розбудови демократичного суспільства в Україні

CIVIC COMPETENCES AS A TOOL FOR BUILDING A DEMOCRATIC SOCIETY IN UKRAINE

ДАВИДЕНКО Оксана – аспірант кафедри психології, політології та соціокультурних технологій, Сумський державний університет, вул. Харківська, 116, м. Суми, 40007, Україна

DAVYDENKO Oksana – PhD student at the Department of Psychology, Political Science and Socio-Cultural Technologies, Sumy State University, 116, Kharkivska Str., Sumy, 40007, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9932-2469>

Анотація. У статті досліджено актуальні питання формування громадянських компетентностей та розвитку громадянської освіти в умовах воєнного стану в Україні. Акцентуючи увагу на принципах створення й поступу демократичного державного устрою, автором запропоновано практичні висновки щодо необхідності їх впорядкування, оскільки вони (принципи) відіграють визначальну роль у плані формування громадянських компетентностей серед представників і представниць українського суспільства. Фокусуючись на філософському осмисленні ролі й впливу громадянської освіти, зроблено спробу дослідити питання формування стійких громадянських навичок і механізмів їхньої практичної реалізації. Схарактеризовано розуміння поняття «громадянська компетентність», «громадянська освіта», їхні завдання та цілі, що вийшли за межі філософських категорій та мають конкретні суспільно-політичні рамки, визначені правовими або законодавчими актами на державному рівні. Окреслено різні термінологічні підходи, увагу зосереджено на соціально-політичному, що ґрунтується на здатності особистості до участі в суспільно-політичних процесах та педагогічному підході, який визначає цю категорію як поєднання знань, умінь, навичок, переживань, ціннісних орієнтацій тощо, які допомагають людині зрозуміти своє місце в соціумі та стати реалізованим громадянином української держави. З метою формування та посилення громадянських компетентностей, що, на погляд автора, є критично важливим у нинішніх умовах для збереження демократії та державності, запропоновано дієві рішення та практичний інструментарій із даного питання. У статті порушено проблеми формування громадянських компетентностей не лише у формальній освіті, але і в неформальній, можливості їхнього впровадження у складних умовах українського сьогодення. Проаналізовано законодавство у сфері громадянської освіти, наголошено на пріоритетності проблеми формування свідомого та відповідального громадянина, що вимагає, насамперед, реалізації державної політики, оперативного реагування з боку законотворців, оновлення й актуалізації законодавчих актів у плані громадянської освіти.

Ключові слова: громадянська компетентність, громадянське суспільство, громадянська освіта, громадянська ідентичність, громадянські обов'язки, демократичне суспільство.

Summary. The article examines the current issues of the formation of civic competences and the development of civic education in the conditions of martial law in Ukraine. Emphasizing the principles of the creation and progress of a democratic state system, the author proposed practical conclusions regarding the need to regulate them, since they (principles) play a decisive role in the formation of civic competences among representatives of Ukrainian society. Focusing on the philosophical understanding of the role and influence of civic education, an attempt to investigate the issue of the formation of sustainable civic skills and the mechanisms of their practical implementation was made. The understanding of the concept of «civic competence», «civic education», their tasks and goals, which go beyond philosophical categories and have specific socio-political frameworks determined by legal or legislative acts at the state level, is characterized. Various terminological approaches

are outlined. Attention is focused on the socio-political approach, which is based on the ability of an individual to participate in socio-political processes, and the pedagogical approach, which defines this category as a combination of knowledge, abilities, skills, experiences, value orientations, etc., which help a person to understand their place in society and become a realized citizen of the Ukrainian state. In order to form and strengthen civil competences, which, in the opinion of the author, are critically important in the current conditions for the preservation of democracy and statehood, effective solutions and practical tools on this issue are proposed. The article discusses the problems of the formation of civic competences not only in formal education, but also in informal education, the possibility of their implementation in the difficult conditions of the Ukrainian present. The legislation in the field of civic education is analyzed, the priority of the problem of forming a conscious and responsible citizen is emphasized, which requires, first of all, the implementation of state policy, prompt response by lawmakers, updating and actualization of legislative acts in terms of civic education.

Key words: *civic competence, civil society, civic education, civic identity, civic responsibilities, democratic society.*

Вступ. Україна переживає найбільш складний етап новітньої історії, коли проблеми вибору ідеалів та ціннісних орієнтацій громадян визначають питання ефективності та результативності комплексних дій із захисту державності, територіальної цілісності країни. Саме сформоване розуміння приналежності до громадянського суспільства та готовність захищати державу, діяти на благо України є пріоритетними компетенціями представників і представниць свідомого громадянського суспільства. За визначенням Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством [11].

Питання формування стійкого усвідомлення власної громадянської ідентичності, постійна увага до формування політики розвитку громадянської освіти, залучення різних категорій населення до громадянської участі, зрештою пріоритетність формування громадянських компетентностей та розвитку й згуртованості громадянського суспільства – ось деякі важливі завдання, що постають перед громадянською освітою нині. Враховуючи специфічні умови, в яких сьогодні існує українське суспільство, можна вважати, що сформовані та розвинуті громадянські компетентності є одним з найважливіших інструментів не лише розбудови розвинутого демократичного суспільства, а й збереження української державності.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням питання формування громадянських компетентностей займалися вітчизняні та зарубіжні дослідники, такі як О. Малихін, О. Пометун, О. Матвієнко, Т. Смагіна, С. Толочко та ін., а також А. Рейзінгер (*A. Reisinger*), Н. Ковач (*N. Kovács*), Д. Шабо (*D. Szabó*), Т. Швандт (*T. Schwandt*), К. Навал (*C. Naval*), К. Угарте (*C. Ugarte*) та ін.

Зокрема, дослідниця Т. Смагіна теоретично обґрунтувала методичну модель формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства та підтвердила ефективність впровадження зазначеної моделі в процесі навчання правознавства дев'ятикласників [15].

Науковиця О. Пометун у своїх дослідженнях вказувала на роль закладів освіти різних рівнів для формування особистості як суб'єкта життєдіяльності в єдності когнітивної, процесуально-діяльнісної, емоційно-вольової, ціннісно-мотиваційної сфер, апелюючи до загальної мети будь-якої освітньої системи – розвиток і формування в учнів або студентів громадянської і соціальної компетентності [7].

К. Навал (*C. Naval*), К. Угарте (*C. Ugarte*) досліджували проблематику етичного та громадянського виховання студентів університету в контексті соціальної місії університету та європейського простору вищої освіти, а також обґрунтовували необхідність етичної та громадянської освіти [19].

Починаючи з проголошення акту Незалежності, питання розвитку громадянської освіти та формування громадянських компетентностей прискорилися у теоретичній та практичній освітній площині в Україні. Це пояснюється, насамперед, активізацією процесу демократизації в країнах Східної Європи, до якого долучилась Україна. Вагома роль у цьому процесі належить державним інституціям, якими затверджено чимало законодавчих актів, зокрема у 2000 році схвалено «Концепцію громадянського виховання дітей і молоді», у 2005 – Концепцію громадянської освіти в середній школі України», у 2012 – «Проект Концепції громадянської освіти та виховання», у 2019 – Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020–2025 рр., Програму «Нова українська школа у поступі до цінностей» та ін. Проте спроби залучення молоді до громадського життя не забезпечили достатнього рівня включення цієї соціальної групи у виборчий процес та інші суспільно-політичні й громадські заходи: у 2015 році 35% представників української молоді не знали про існування в Україні молодіжних громадських організацій та їх діяльність, 62% української молоді не брали участі в діяльності жодної організації громадянського суспільства впродовж 12 місяців [6]. Дослідження, проведені у 2017 році зафіксували, що лише 24% опитаних висловлювали прагнення брати участь у громадських активностях та 7% включили демократію у трійку «топ-цінностей» [17, с. 127–128]. На основі аналізу результатів соціологічних досліджень виокремлюють різні причини, що перешкоджають динаміці формування демократичного суспільства, зокрема проблему браку актуальних громадянських компетентностей в акторів громадянського суспільства [5]. І хоча в деяких країнах західної демократії також спостерігається тенденція низької соціальної активності молоді, дослідники проблеми пов'язують це питання з браком політичної чи громадянської культури, що призводить до упущення громадянських обов'язків [19, с. 78].

Мета статті – дослідити проблематику використання громадянських компетентностей як соціального інструменту в актуальних умовах боротьби за розбудову демократичного суспільства в українському сьогоденні.

Виклад основного матеріалу. Філософи Античності піднімали питання відповідальності громадян держави та необхідності її формування. Зокрема, Аристотель стверджував, що «чеснотливість корисної людини має бути притаманною кожному громадянину, бо тільки тоді держава буде досконалою» [2, с. 71]. Мислитель вважав, що відповідальний та свідомий громадянин має виконувати «повинностей громадянина на користь усієї громадянської общини» [2, с. 72]. Інструмент формування такої концепції філософ вбачав у впровадженні «науки» для формування «громадян певної якості» [1, с. 38]. За століття існування людства погляди на риси відповідального та свідомого громадянина, інструменти їх формування державними та недержавними інституціями варіювались під впливом часових та соціально-політичних чинників. Сьогодні Стенфордська енциклопедія філософії вказує, що громадянська освіта готує населення країни, особливо молодь, виконувати свою роль як громадян, фактично виконуючи роль політичної освіти [4, с. 6].

Сучасне розуміння завдань і цілей громадянської освіти, громадянських компетентностей вийшло за рамки філософських категорій та має конкретні суспільно-політичні рамки, визначені правовими або законодавчими актами на державному рівні. Так, у Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини визначено цілі демократичного громадянства: «Однією з основних цілей всієї освіти демократичного громадянства і освіти

з прав людини є не тільки надання учням знань, розуміння і навичок, а й надання їм готовності вжити заходів у суспільстві в інтересах захисту та розвитку прав людини, демократії та верховенства права» [18]. Громадянська освіта визначається саме як освіта для демократичного громадянства й означає навчання, підготовку, підвищення обізнаності, інформацію, практики і діяльність, які мають на меті, за рахунок надання учням знань, навичок і розуміння, і розвитку їх ставлення та поведінки, щоб дати їм можливість здійснювати і захищати свої демократичні права та обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті з метою заохочення та захисту демократії і верховенства права [18].

Метою громадянської освіти в Україні є формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами сім'ї, за життя територіальної громади [12]. Аналізуючи зміст поняття «громадянської компетентності», українські науковці використовують різні термінологічні підходи. Соціально-політичний підхід, що ґрунтується на здатності особистості до участі в суспільно-політичних процесах, використовує українська педагогиня й науковиця О. Пошетун, яка трактує поняття громадянської компетентності як здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [7, с. 19]. На її думку, громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, яка включає й певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільного життя – громадянськість [7, с. 20]. Науковиця Т. Смагіна розглядає термін «громадянські компетентності» з точки зору педагогічного підходу і визначає цю категорію як сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, успішно реалізуватися як громадянина української держави [14, с. 12]. Суспільно-політична ситуація в країні, яка з 2014 року живе в умовах воєнного стану, актуалізувала можливість апробації тих чи інших наукових концепцій. Зазначимо, що пріоритети громадянської освіти мають зосередитись на формуванні практичних навичок, необхідних для захисту країни від агресора. Якщо у довоєнні роки головною метою громадянської освіти було формування у людини компетентностей, які дозволяли б їй орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації, мати необхідний рівень обізнаності щодо функціонування державних інститутів, своїх конституційних прав, обов'язків та засобів їх реалізації, то зараз, в умовах війни, пріоритетним завданням громадянської освіти стає формування у людини якостей громадянина-патріота, готового пожертвувати власними інтересами задля суспільних, стати на захист свободи і незалежності України [15, с. 6]. Незмінним і ключовим актором для реалізації мети й завдань громадянської освіти залишається громадський сектор, представники якого використовують різні формати навчальних заходів з метою формування громадянських компетентностей. Цільовою аудиторією цих навчальних заходів є не лише молодь. Оскільки медіа відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні світогляду, журналісти та/або працівники/ці медіасфери є окремою категорією цільової аудиторії, для якої пропонуються відповідні навчально-освітні заходи. Гібридна війна, що ведеться проти України, демонструє важливість інформаційної гігієни і медіаграмотності, одним із пріоритетних чинників формування громадянських компетентностей. Політична пропаганда, дезінформація, технології викривлення інформаційного простору, використання компроматів, інформаційного бруду, неправдива інформація – усе це впливає на процес формування системи цінностей та інтересів громадян, їхні громадянські компетентності. Попри те, що з початком війни перед українською журналістикою постало багато загроз та викликів,

велике число редакцій втратило фінансування та припинило роботу, інші почали шукати додаткові джерела фінансування, писати грантові заявки, звертатися по допомогу до медійних організацій [16]. Важливим є те, що в усіх регіонах України (за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей) лише незначна кількість людей старше 40 років (11,5% опитаних) підтвердила свою залученість до активної громадської діяльності. Крім того, існують деякі відмінності між типами громадських об'єднань, з діяльністю яких асоціюють себе старші особи: залежно від віку, респонденти частіше є членами профспілки (8% у віковій групі 40–60 років). Звичайно, формування громадянських компетентностей у людей старшого віку є складним процесом, але актуальна суспільно-політична ситуація в Україні вимагає посиленої уваги до цієї категорії населення [3].

Пріоритетність проблеми формування свідомого та відповідального громадянина вимагає у першу чергу реалізації державної політики, оперативного реагування з боку законотворців, оновлення й актуалізації законодавчих актів, що стосуються громадянської освіти. Низка таких законодавчих актів була затверджена після початку повномасштабної агресії. Зокрема, передбачено впровадження громадянських компетентностей в освітні програми для різних рівнів освіти з метою формування активної життєвої та громадянської позиції, здатності брати участь у житті суспільства, органів місцевого самоврядування та в управлінні на різних рівнях, зокрема у волонтерській діяльності [13]. Також заплановано кроки з розвитку громадянської освіти шляхом посилення роботи з суб'єктами освітньої діяльності, закладами сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності, інститутами громадянського суспільства [9]. Метою підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців є здобуття, поглиблення чи удосконалення компетентностей за напрямками національно-, військово-патріотичного виховання та/або громадянської освіти, їх безперервний професійний розвиток на основі раніше здобутої освіти та досвіду професійної і громадської діяльності відповідно до завдань державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, що має сприяти підвищенню рівня громадянських компетентностей не лише у суб'єктів даного законодавчого акту, а й у населення України в цілому [9]. Міністерством освіти і науки України також було ухвалено низку відомчих підзаконних нормативно-правових актів із питань реалізації політики громадянської освіти з метою інтеграції громадянських компетентностей у стандарти освіти, освітні (освітньо-професійні) програми [8]. Індикатори виконання передбачають наявність оновлених стандартів освіти, в які включено громадянські компетентності освітніх програм із врахуванням громадянських компетентностей та впровадження їх в освітніх закладах впродовж 2024–2026 років. У цей період заплановано розробити критерії оцінки сформованості громадянських компетентностей. Окрема увага приділяється громадянським компетентностям освітян: до 2030 року заплановано розробити та втілити навчально-методичний супровід розвитку громадянських компетентностей педагогічного персоналу закладів формальної і неформальної освіти дорослих, передбачено створення системи моніторингу якості громадянської освіти, проведення наукових досліджень щодо стану та розвитку громадянської освіти, а також планується підготовка кваліфікованих кадрів для громадянської освіти (учителів навчального предмета «Громадянська освіта», фахівців на рівні вищої та фахової передвищої освіти) та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів [8]. Важливо, що приділяється увага також і формуванню громадянських компетентностей у дорослого населення України через залучення закладів формальної освіти різних рівнів і неформальної освіти до реалізації програм і заходів з громадянської освіти на державному рівні, рівні громад і регіонів [8]. Затвердження програми, метою якої є визначення стандартів перевірки фахових знань і вмінь як складників професійних

компетентностей учителів навчальних предметів (інтегрованих курсів) громадянської та історичної освітньої галузі та/або освітньої галузі «Суспільствознавство» закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) містить положення про незалежне тестування. Це є один із трьох інструментів сертифікації вчителів ЗЗСО, який передбачає оцінювання фахових знань і когнітивних умінь як складників професійних компетентностей [10].

Попри значну роботу в законодавчій площині, проведеною з метою реформування та актуалізації законодавства у сфері громадянської освіти, існує думка про необхідність уніфікації законодавчого визначення поняття «громадянська освіта», приведення його в статус базового для посилення на нього в усіх законодавчих актах. Базовим пропонується вважати визначення, подане у Концепції розвитку громадянської освіти [15, с. 64].

Проведена трансформація законодавства має сприяти розвитку громадянських та соціальних компетентностей, пов'язаних з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, усвідомленню рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Проте існують ризики, що можуть перешкоджати практичній реалізації поставленої мети, а саме:

- масовий виїзд українців за кордон і збільшення з кожним роком війни числа тих, хто не планує повернутися після її закінчення;
- масштабні внутрішні міграції, пов'язані із соціальною та культурною дезадаптацією переміщених осіб, проблемами їх інтеграції в нове соціокультурне середовище;
- несприятливі для подальшого розвитку країни зміни демографічної ситуації як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях;
- негативний вплив воєнних дій на ментальне здоров'я громадян;
- посилення внутрішніх суперечностей у суспільстві, пов'язаних із критичним ставленням до влади, неприйняттям корупції, соціальної нерівності, несправедливим (з точки зору частини громадян) розподілом труднощів війни тощо;
- значні світоглядні відмінності між жителями підконтрольних територій України, окупованих до 24 лютого 2022 р. і в 2014–2015 рр. [16, с. 63].

Висновки. Попри реальні загрози та ризики для процесу виховання свідомого громадянина шляхом формування громадянських компетентностей в умовах війни варто відзначити велику кількість українських громадян, котрі пройшли «екзамен» на громадянську зрілість: захищають Україну зі зброєю в руках, проявили себе як волонтери й волонтерки, продовжують працювати в Україні та за її межами на благо держави. Використання громадянських компетентностей як інструменту у розбудові демократичного суспільства потребує посилення співпраці та взаємодії всіх суб'єктів процесу реалізації політики громадянської освіти (освітні заклади, громадські організації, органи влади та місцевого самоврядування тощо). У процесі формування громадянських компетентностей важливим є посилення уваги до формування позитивного образу свідомого громадянина, готового відстоювати демократичні цінності. Необхідним також є залучення до процесу формування громадянських компетентностей осіб різного віку з використанням відповідних форм і методів взаємодії. Лише за умови стратегічного підходу до громадянської освіти вона може стати інструментом зміцнення та згуртованості українського суспільства, втілення принципів верховенства права, реалізації демократичного врядування та фундаментом національної стійкості й запорукою відстоювання інтересів української державності.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Нікомахова етика / Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.

2. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
3. Громадська активність громадян України. Загальнонаціональне дослідження. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2018. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini> (дата звернення: 01.08.2024).
4. Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді. Звіт за результатами проекту. Київ, 2012. URL: <http://surl.li/qjppgr> (дата звернення: 02.08.2024).
5. Комарова Н. Розвиток громадянської активності української молоді. 2019. URL: <http://surl.li/vhwsji> (дата звернення: 01.08.2024).
6. Молодь України-2015. Результати дослідження. URL: <http://surl.li/qjosf> (дата звернення: 28.07.2024)
7. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–21.
8. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні: наказ Міністерства освіти і науки України від 07.02.2024 № 131. URL: <http://surl.li/qkmxr> (дата звернення: 06.08.2024).
9. Про затвердження Порядку підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2023 № 1196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.08.2024).
10. Про затвердження Програми незалежного тестування фахових знань та вмінь учителів навчальних предметів (інтегрованих курсів) громадянської та історичної освітньої галузі та/або освітньої галузі «Суспільствознавство» закладів загальної середньої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 09.01.2024 № 16. URL: <http://surl.li/qkmxg> (дата звернення: 06.08.2024).
11. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 03.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 08.08.2024).
12. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> (дата звернення: 06.08.2024).
13. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1322 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.08.2024).
14. Смагіна Т. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2007. 15 с.
15. Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні. Результати дослідницького проекту. Київ, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf> (дата звернення: 05.08.2024).
16. Трокоз О. Медіаландшафт Житомирщини: як війна позначається на роботі журналістів. 2023. URL: <http://surl.li/qknhn> (дата звернення: 01.08.2024).
17. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. Київ, 2017. URL: <http://surl.li/qjooy> (дата звернення: 12.09.2024).
18. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини. Прийнята в рамках Рекомендація СМ / Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <http://surl.li/rprhzn> (дата звернення: 12.09.2024).
19. Naval C., García R., Puig J., Santos M.A. Ethical and Civic Education and the Social Commitment of University Students. *Encounters on Education*. 2011. № 12. P. 77–91.

References

1. Arystotel. *Nikomakhova etyka* [Aristotle. Nicomachean ethics] / Αριστοτελους, Ηθικα Νικομαχεια (2002). Kyiv: Akvilon-Plus [in Ukrainian].
2. Arystotel. *Polityka* [Aristotle. Politics] / per. z davnohr. ta peredm. O. Kysliuka (2000). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

3. *Hromadska aktyvnist hromadian Ukrainy. Zahalnonatsionalne doslidzhennia* [Public activity of citizens of Ukraine. Nationwide study]. Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva (2018). URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini> (accessed: 01.08.2024) [in Ukrainian].

4. *Doslidzhennia dyskursu hromadianskoi osvity ta yoho vplyv na politychnu kulturu molodi* [Research on the discourse of civic education and its influence on the political culture of youth]. Zvit za rezultaty proektu (2012). Kyiv. URL: <http://surl.li/qjpgr> (accessed: 02.08.2024) [in Ukrainian].

5. Komarova N. (2019). *Rozvytok hromadianskoi aktyvnosti ukraïnskoi molodi* [Development of civic activity of Ukrainian youth]. URL: <http://surl.li/vhwsji> (accessed: 01.08.2024) [in Ukrainian].

6. *Molod Ukrainy-2015. Rezultaty doslidzhennia* [Youth of Ukraine-2015. Research results]. URL: <http://surl.li/qjosf> (accessed: 28.07.2024) [in Ukrainian].

7. Pometun O. (2005). *Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti: pohliad z pozytsii suchasnoi pedahohichnoi nauky* [Formation of civic competence: a view from the standpoint of modern pedagogical science]. *Visnyk proham shkilnykh obminiv - Bulletin of school exchange programs*, 23, 18–21 [in Ukrainian].

8. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsii Kontseptsii hromadianskoi osvity v Ukraini [On the approval of the plan of measures for the implementation of the Concept of Civic Education in Ukraine]: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 07.02.2024 № 131. URL: <http://surl.li/qkmxr> (accessed: 06.08.2024) [in Ukrainian].

9. Pro zatverdzhennia Poriadku pidhotovky, perepidhotovky ta pidvyshchennia kvalifikatsii fakhivtsiv u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti [On approval of the Procedure for training, retraining and advanced training of specialists in the field of establishing Ukrainian national and civil identity]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.11.2023 № 1196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2023-%D0%BF#Text> (accessed: 09.08.2024) [in Ukrainian].

10. Pro zatverdzhennia Prohramy nezalezhnogo testuvannia fakhovykh znan ta vmin uchyteliv navchalnykh predmetiv (intehrovanykh kursiv) hromadianskoi ta istorychnoi osvitnoi haluzi ta / abo osvitnoi haluzi «Suspilstvoznavstvo» zakladiv zahalnoi serednoi osvity [On the approval of the Program for independent testing of professional knowledge and skills of teachers of educational subjects (integrated courses) in the civic and historical educational field and/or the educational field «Social Studies» of general secondary education institutions]: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 09.01.2024 № 16. URL: <http://surl.li/qkmxg> (accessed: 06.08.2024) [in Ukrainian].

11. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti [On the basic principles of state policy in the sphere of the establishment of Ukrainian national and civil identity]: Zakon Ukrainy vid 03.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Tex> (accessed: 08.08.2024) [in Ukrainian].

12. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini [Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini]: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.10.2018 № 710-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> (accessed: 06.08.2024) [in Ukrainian].

13. Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023–2025 rokakh [Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023–2025 rokakh]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.12.2023 № 1322 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Tex> (accessed: 08.08.2024) [in Ukrainian].

14. Smahina T. (2007). *Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti uchniv u protsesi navchannia pravoznavstva* [Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti uchniv u protsesi navchannia pravoznavstva]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. Kyiv [in Ukrainian].

15. *Suchasnyi stan, priorytety ta perspektyvy rozvytku systemy hromadianskoi osvity v Ukraini* [The current state, priorities and prospects for the development of the civic education system in Ukraine]. Rezultaty doslidnytskoho proektu. Kyiv, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf> (accessed: 05.08.2024) [in Ukrainian].

16. Trokoz O. (2023). *Medialandshaft Zhytomyrshchyny: yak viina poznachaietsia na roboti zhurnalistiv* [Media landscape of Zhytomyr region: how the war affects the work of journalists]. URL: <http://surl.li/qknhn> (accessed: 01.08.2024) [in Ukrainian].
17. *Ukrainske pokolinnia Z: tsinnosti ta oriientyry* [Ukrainian generation Z: values and guidelines]. Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannia. (2017). Kyiv. URL: <http://surl.li/qjooy> (accessed: 12.09.2024) [in Ukrainian].
18. *Khartiia Rady Yevropy z osvity dlia demokratychnoho hromadianstva i osvity z prav liudyny* [Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education]. Pryiniata v ramkakh Rekomendatsiia CM / Rec (2010) 7 Komitetu Ministriv. URL: <http://surl.li/rprhzn> (accessed: 12.09.2024) [in Ukrainian].
19. Naval C., García R., Puig J., Santos M. A. (2011). Ethical and Civic Education and the Social Commitment of University Students. *Encounters on Education*. № 12. P. 77–91.